

МЕНТАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ТА ПРОФЕСІЯ ІСТОРИКА: МІЖ РАЦІОНАЛЬНИМ Й УЯВЛЕНИМ

Досліджуються можливості ментального картографування в рамках професії історика. Ментальні мапи розглядаються як структури соціального знання, що функціонує в міжпредметному просторі соціології, географії, історії, культурології та психології. Йдеться про ментальне картографування ідей, особистості, територій. Ментальні мапи українських інтелектуалів доби пізнього Модерну аналізуються в контексті геополітичних репрезентацій європейського простору.

Ментальні (когнітивні) мапи – міждисциплінарне поняття, котре функціонує у сфері географії, історії, психології, культурології, соціології. Ментальні мапи постають як спосіб мислення, структури соціального знання, що варто читати як «текст». Ментальні мапи – це не територія, а ментальні конвенції (Б.Шенк). Нині, уважають дослідники, картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, особистість.

Когнітивні мапи

Термін «ментальні»/«когнітивні» мапи («cognitive maps») введено Е.Толменом у 1948 р.¹ У 1970-х рр. він здобув поширення в когнітивній психології, що вивчає пізнавальні процеси мислення людини, як-от пам'ять, увага, логічне мислення, уява, здібності щодо прийняття рішень. Техніка когнітивних мап запропонована братами Тоні та Баррі Б'юзенами в 1970-х рр.

У сфері когнітивної психології термін «когнітивні мапи» виступає як інструмент графічного, візуального відображення процесів мислення. У Web-гіпертекстах існує чимало визначень та потрактувань відповідного поняття. Відома ціла низка споріднених термінів: «мапа свідомості», «мапа (з) пам'яті», «мапа мислей», «інтелектуальна мапа», «мапа знань», «мапа запам'ятовування», «асоціативні мапи», «концептуальні мапи», «схема розуму», «кластери». Когнітивні (розумові/уявні) мапи слугують основою певних технологій – «mind-mapping», «concept mapping», «cognitive mapping» – себто візуалізації пізнавального процесу, когнітивних дій. Сенс техніки когнітивних/уявних мап («mind-mapping») означає візуалізацію процесів мислення, процедур пошуку, обробки та репрезентації інформації. Когнітивні мапи постають водночас як техніка візуалізації мислення та метод альтернативного (нелінійного, нетекстового) запису. Когнітивні мапи мають вигляд графічної схеми представлення інформації, діаграми зв'язків, інфосхеми. Зазвичай це деревоподібна схема, у центрі якої – ключове слово/поняття, від якого гілками розходяться похідні слова, поняття, означення дій та розумових опцій.

* Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Tolman E.C. Cognitive Maps in Rats and Men // Psychological Review. – 1948. – №55.

Когнітивні мапи як інструмент візуалізації (себто візуального представлення інформації) можуть бути корисними і в роботі історика. За допомогою розумових мап відбувається організація мислення, продукуються нові ідеї, змінюються стереотипи, відбувається постановка завдань, пошук прийнятних рішень. Картографування процесів мислення сприятиме структуруванню інформації у візуальному вигляді. Схема-план спрямовує порядок процедур і дій для отримання нової інформації. Отже, когнітивні мапи – це ефективний засіб структурування інформації у графічній формі. Водночас історикам доречно було б домовитися щодо використання термінів «когнітивні», «ментальні» мапи. Цілком слушною видається позиція В.Ващенко, який розрізняє дані поняття: «когнітивні мапи» – це дослідницький інструмент, а «ментальні мапи» – ментальна репрезентація географічних просторів². Дійсно, когнітивні мапи (графічні схеми понять, думок, концептів) постають як «гімнастика розуму», розумові вправи дослідника на пам'ять, уяву, логічне мислення.

Мапа особистості

Картографування особистості можна уявити у вигляді схеми з чотирма гілками: місця, артефакти, події, люди. Мапа особистості, що фіксується як ментальна мапа, передбачає вивчення місць, пов'язаних із життям та діяльністю особи. Зміна місць проживання, роботи та переїзди змінюють контексти сприйняття людиною інформації. Так, при переїздах втрачається значна частина «напрацьованої» інформації, і на новому місці людині потрібно все починати спочатку. Гілка «Місця» на мапі-схемі особистості містить пункти, де людина тривалий час мешкала, працювала, навчалася. Далі на мапі фіксуються т.зв. «місця сили», де легко думається, приходить осяяння, натхнення. Ще далі – омріяні місця, себто реальні чи віртуальні місця-мрії, які є в кожній людині, куди вона прагне душею, думками, уявою.

Друга гілка на мапі особистості – «Артефакти», що являють собою ментальні (уявні) чи то фізичні конструкції, котрі допомагають увійти у «продуктивний стан» натхнення, емоційного піднесення, творчої праці. Артефакти на ментальній мапі особистості обіймають: 1. витвори мистецтва, що впливають на формування особистості (живопис, література, музика, кіно); 2. предмети власного витвору, творчості самої особистості, усе, що зроблено своїми руками й зберігає інформацію про творця; 3. техніки продуктивності, які мають користь; 4. одяг, що носила людина в певні періоди життя; 5. інші пам'ятні предмети, пов'язані з миттю, конкретною подією, зустрічами у житті людини.

Окрема гілка ментальної мапи особистості – це події в її житті, фізичному чи внутрішньому, духовному. У житті історика такими є його мислі та книги (В.Ключевський).

Гілка «Люди» на ментальній мапі особистості представлена її оточенням, складом окремих груп, соціальних угруповань: родина, сусіди, однокашники,

² Із виступу В.Ващенко «Ментальна географія зламу XIX–XX ст.: конструювання Михайлом Грушевським “ідеального простору” Європи, України та Росії» на Міжнародній науковій конференції «Росія і Західна Європа в польській та українській історіографії XIX–XX ст.», 22–23 вересня 2011 р., Іданськ.

колеги, партнери, клієнти, друзі, клуби за інтересами, культурні й релігійні громади. У фокусі уваги перебувають ті люди, які колись справили велике враження чи мали визначний вплив на перебіг життя особистості. Гілка «Люди» структурується в такій послідовності: 1. люди «мрії», на яких орієнтується конкретна особистість, які її надихають, спрямовують дії та поведінку (реальні, знайомі, історичні та літературні персонажі); 2. сім'я, родичі, близькі; 3. друзі (дитинства, у зрілому віці, на все життя, випадкові приятелі); 4. учителі, визнані авторитети, старші друзі, наставники, однокашники; 5. колеги, однокласники, партнери, послідовники ідей, шанувальники таланту³. Таким чином, мапа особистості постає як ментальна (уявна) мапа, що слугує засобом реконструкції біографії конкретної людини.

Історик може використовувати ментальну мапу особистості (фізичної, історичної, уявної) як інструмент конструювання психобіографії, ідеального, інтелектуального, типового, фактичного життєпису людини. Біографія будь-якої людини становить вектор численних чинників та мікроситуацій. Кожен індивідум має свою психічну, емоційну, економічну, професійну, сімейну біографію, а також численні біографії свого кола. Близьке й віддалене оточення індивідуума постає у вигляді розгалуженої мережі родинно-сусідських, приятельських, адміністративних, корпоративних, партнерських стосунків.

Уявну мапу особистості на прикладі українських зв'язків Т.Шевченка уклав свого часу О.Оглоблин. Вона включала перелік місць, імен, подій, пам'яток маеткової культури українського лівобережного панства. Комунікаційну мережу культурно-інтелектуальних зв'язків поета дослідник пропонував розглядати як мапу «культурних гнізд» лівобережного українського освіченого панства. Критерієм виокремлення таких культурних осередків для О.Оглоблина слугувала їх відповідність «певним місцевостям, маеткам, родинам»: 1. *Яготин* (Решніни, нащадки Розумовських, Гудовичі); 2. *Сокиренці* (Ґалаґани); 3. *Седнів* (Лизогуби); 4. *Обухівка* (Капністи); 5. *Мар'їнське* (Лук'яновичі, Шимкови); 6. *Турівка* (Маркевичі); 7. *Качанівка й Потоки* (Тарновські); 8. *Веселий Поділ* (Родзянки). Усі ці родинні осередки, за твердженням О.Оглоблина, були пов'язані з декабристським рухом в Україні. Далі він називає такі українські «культурні гнізда», осередки лівобережної культурної еліти: 9. *Березова Рудка – Мосівка – Линовиця – Безбахівка* (Закревські, Волховські, де-Бальмени, Корбе; це коло культурних зв'язків та оточення Т.Шевченка, на думку дослідника, не здобуло «належної оцінки в історичній науці»); 10. *Мотронівка – Гиравка* (Білозерські, Забіли, Лазаревські; це те саме «українське коло», яке пов'язує Т.Шевченка 1840–1850-х рр. та окреслює «майбутнього Шевченка»); 11. *Рубанка* (Бодиско, Кромиди, Чарниші, Дарагани, Стороженки, Грабовські). Останнє Шевченкове коло, уважав О.Оглоблин, ще потребує спеціального дослідження⁴. Словом, історик спробував описати культурний світ українського інтелектуала за місцево-топонімічними та статусно-родинними ознаками, створивши уявну мапу особистості.

³ Колесник В. Карта личности [Електронний ресурс]: <http://kolesnik.ru/2008/personalitymap/>

⁴ Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.78.

Ментальні мапи

Теза А.Коржибського «мапа не є територією» (1931 р.) означає, що опис реальності не є самою реальністю, а відтак мапа – це не територія, а лише її репрезентація. Отже, людина сприймає не територію, а сукупність уявлень про неї (реальність). Мапа – це структура знання, котра має графічне зображення у вигляді схеми, малюнку, креслення. Саме на підставі ідей А.Коржибського розроблено технології і принципи НЛП (нейролінгвістичного програмування) та поняття «ментальна»/«когнітивна» мапа.

Ментальна мапа – це засіб репрезентації просторових (географічних) знань людини, це модель простору, ментальний продукт певних локальних цивілізацій. «Авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини, – стверджував Б.Шенк, – є концепція ментальної мапи». Саме поняття «ментальна мапа» («mental map», «cognitive landkarte»), як уже зазначалося вище, уперше введене Е.Толменом у 1948 р. Проте головні розробки з цієї тематики відносяться до 1970-х рр. і належать авторському тандему географа Р.М.Доунза та психолога Д.Стеа, які визначали ментальну картографію як «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні й духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а відтак, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору. [...] Вона відображає світ таким, як його уявляє людина, і може бути неправдивою. Викривлення дійсно дуже ймовірні. [...] Психологія пізнання розуміє ментальну мапу як суб'єктивне внутрішнє уявлення людини про частину навколишнього простору»⁵. Проте не варто ототожнювати ментальну мапу з географічним образом (місця, території, простору). Важливо наголосити, що ментальна мапа – не просто репрезентація окремих географічних об'єктів, а саме такий спосіб репрезентації, який містить інформацію про просторові відносини між об'єктами та їх розташування в навколишньому середовищі, у просторі (У.Найссер).

Український географ Л.Зеленська використовує поняття ментальних мап («карти з пам'яті» або «карти К.Лінча») як метод аналізу просторових уявлень у дидактичних цілях для навчання й перевірки географічних знань школярів, студентів, різних груп населення. Для фахової підготовки географів важливе дослідження просторового інтелекту («Spatial Intelligence»), який означає добру орієнтацію у просторі та картографічних моделях. Цей тип інтелекту відіграє вагомую роль у зображувальному мистецтві та грі у шахи, необхідний у сфері навігації, кадастрів, комп'ютерної графіки й географічних інформаційних систем⁶.

Механізм утворення ментальних мап має онтологічний та політико-ідеологічний виміри. Ментальна мапа утворюється внаслідок взаємодії суб'єкта з навколишнім просторовим середовищем. Це індивідуальна мапа, котра має

⁵ Downs R.M., Stea D. Maps in Minds: Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977; Portugali J. The Construction of Cognitive Maps. – Dordrecht, 1996; Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе // НЛЮ. – 2001. – №52.

⁶ Зеленская Л.И. Оценка пространственных представлений студентов-географов как профессионально значимых особенностей личности // Вісник Дніпропетровського університету: Серія: Педагогіка і психологія. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 1998. – С.123–124.

просторові характеристики: верх/низ, праворуч/ліворуч, близько/далеко. Територіальні уявлення суб'єктивні, вони не є вродженими або простою копією просторового оточення. Просторові уявлення напрацьовуються внаслідок їх активного конструювання людиною через контакти з зовнішнім світом. Конструювання індивідом картини просторового оточення залежить від віку, статі, рівня освіти, соціального статусу, місця проживання, фаху та динаміки життєвого досвіду. Ментальна мапа – це активна структура, яка спрямована на пошук, збереження й отримання інформації про просторове оточення. Водночас ментальна мапа не лише сприймає інформацію, але спрямовує дію. Так, У.Нейссер говорить про ментальну мапу свого робочого кабінету, необхідну для того, щоби сприймати інформацію про нього й скеровувати рух у ньому його господаря.

Важливим чинником створення та зміни ментальних мап виступають політичні події – війни, революції, соціальні кризи, геополітичні стратегії. Величезний вплив на ментальні мапи справляють ідеології, що конструюють, нав'язують, змінюють просторові уявлення та образи просторовості. Саме ментальні мапи слугують засобом маніпулювання, політичного тиску в руках географів, істориків, політиків.

Картографування означає впорядкування та креслення мап. Ментальне ж картографування – це відображення географічних знань та просторових уявлень конкретних груп людей, які мають спільне місце проживання (І.Коваленко). Присутність суб'єктивного чинника в ментальній картографії, на думку Б.Шенка, «призводить до того, що й ментальні мапи, і ментальна картографія [...] можуть варіюватися залежно від того, під яким кутом людина дивиться на світ».

Ментальні мапи бувають індивідуальні й колективні. Перші відображають просторові уявлення індивідуума, другі репрезентують територіальні бачення та географічні знання великих груп людей. Наприклад, поняття «Європа», «Азія», «Балкани» – просторові концепти, утворені окремими цивілізаціями та культурами. Ментальні мапи територій конструюються «зсередини» і «ззовні». Так, ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкають у Лівобережній Україні, суттєво відрізняється від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперської свідомості.

Ментальні мапи розрізняють і за характером просторового мислення: мапи-«огляд», що відображають просторове розташування географічних об'єктів, і мапи-«шлях», котрі фіксують послідовність між об'єктами за певним маршрутом. Існують і гендерні відмінності у сприйнятті образів просторовості. Уважається, що просторове мислення чоловіків має вигляд «мапи-схеми», основними параметрами якої були відстань та напрямок (чоловіки-мисливці пересувалися на великі відстані від дому, тож мали знати, як далеко і в який бік треба йти). Просторова свідомість жінки орієнтована на «схему-шлях» із метою фіксації інформації про порядок розташування предметів, адже жінки не відходили далеко від дому й повинні були добре орієнтуватися на знайомій місцевості.

В історії просторових знань та уявлень виокремлюють певні етапи. За часів античності та середньовіччя панувала тілесна просторовість. Образ простору сприймався як образ тіла людини. У східнослов'янській свідомості давньокиївської доби також домінувала тілесна просторовість. Географічні об'єкти

сприймалися через метафору тіла. Зі слів літописця відомо, що князь Олег, сівши в Києві, сказав: Київ буде «мати градом руським». На ментальній мапі давніх слов'ян Київ постає як «матір міст руських», себто столиця, центр нового суспільно-політичного утворення – Київської держави. Просторовий образ міста сприймається метафорично, наче образ жінки, Матері, який символізує природність, витоки, народження життя, моральну силу та авторитет, а відтак має особливу цінність і значення центру руських земель – Матері-метрополії. Тілесне сприйняття простору було лінійним, одномірним, як лінія-шлях між пунктами проживання. Люди природно мислять у термінах шляхів/доріг, які зв'язують об'єкти, місцевості. Звісно, у свідомості людини панувала лінія-шлях, яка об'єднувала селища, міста і містечка в територіальну цілість. Географічні уявлення зв'язувалися в усталені маршрути пересування та асоціативні просторові ланцюжки (С.Мілграм).

У східних слов'ян річки, річкові системи слугували природними кордонами територій, вони ж визначали основні маршрути цивілізаційного руху та процесів культурної колонізації, освоєння простору. Наші предки пересувалися річками й шляхами, паралельними водним артеріям. По берегах річок виникали селища й міста, формувалися межі проживання племен, племінних союзів, державних утворень. Територія Київської Русі вкрита мережею річок, річкових систем басейнів Чорного і Балтійського морів. Більша частина України річковими системами Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Дону та Кубані здебільшого пов'язана з Чорноморським басейном. Натомість Балтійський басейн утворюють «притоки Вісли праворуч: Дунаець, Віслок, Сян, Вепрь і Буг» (С.Рудницький). Річкові мережі слугували шляхами сполучення, основна водна артерія Київської Русі й культурний маршрут – «із варяг у греки». Досвід хлібороба-орача створював «естетику паралельних ліній», тобто ліній, котрі йшли в унісон із природою, одна за одною, подібно до давньоруських співів (Д.Лихачов)⁷. На Русі, уважає С.Мілграм, саме через розгалужену водну мережу не розвивалася картографія (упорядкування й креслення мап, схем і планів територій).

У добу Ренесансу виникає дистанційована просторовість, що означала прагнення побачити тіло на відстані, здалеку, «на дистанції». Географічні відкриття радикально змінюють уявлення про просторовість, відстань, масштаби території. У цей час виникають і поширюються різні картографічні жанри: регіональна картографія, топографія, плани, мапи світу. Як найпоширеніший вид картографування вони мали вигляд символічних схем або детальних мап із береговою лінією, умовними означеннями гір, річок, великих міст, дивовижних тварин і людей. Отже, у Західній Європі розпочинається нова доба в картографуванні. У XIII ст. з'являються італійські компасні мапи з градусною сіткою. У народів Східної Європи перші картографічні зображення відомі з XVI ст., зокрема перша слов'янська мапа світу з географічними назвами в Богишевському збірнику⁸.

Третій етап у дискурсі просторовості Д.Зам'ятін пов'язує з добою зрілого (пізнього) Модерну, із другої половини XIX ст. Тіло фіксується у часопросторі, будь-яке тіло перетворюється на картографічний «макет». Це період активного

⁷ Лихачёв Д.С. Земля родная. – Москва, 1983. – С.57.

⁸ Милграм С. Эксперимент в социальной психологии. – Санкт-Петербург, 2000.

продукування географічних образів, себто просторових образів, «відрефлектованих у культурі» (Д.Замятін). У добу зрілого Модерну або т.зв. першої глобалізації кінця XIX – початку XX ст. виникають численні уявні світи часопростору. Багате на війни, революції, соціальні катастрофи двадцяте століття постійно перекроювало геополітичний простір світу й особливо активно – європейські кордони.

Сучасний етап просторового дискурсу характеризується, за висловом Д.Замятіна, тотальною географізацією земного обширу. Це означає, що будь-яке тіло у просторі може картографуватися. Нині картографується все – думки, концепції, особистість. Д.Замятін вводить нове поняття «геоспаціалізм» – як сучасний просторовий дискурс, сенс якого полягає у цілеспрямованому усвідомленні ментального конструювання географічного образу. Якщо пізній Модерн конструював, політизував і маніпулював географічними образами, то геоспаціалізм, як ми розуміємо позицію Д.Замятіна, представляє собою добу рефлексії щодо процесу свідомого конструювання цивілізаційних, регіональних та локальних географічних образів, а ментальні мапи становлять предмет такої рефлексії.

Термін «глобалізація» для XXI ст. Д.Замятін вважає застарілим і пропонує поняття «співпросторовість» («сопространственность»), яке витісняє поняття «сучасність» і стає інструментом конструювання міжцивілізаційних просторів. Зіставлення західної та ісламської цивілізацій, на його думку, засвідчує їх «несучасність, асучасність, антисучасність». Отже, західна та ісламська цивілізації несумісні в категоріях часу, їх можна зіставляти лише в категоріях просторовості/співпросторовості.

Д.Замятін визначає причини появи геоспаціалізму як ідеології обґрунтування сучасних процесів глобалізації (точніше локалізації). Для сприйняття проблеми просторовості, узвичаєних нині цивілізаційних і політичних кордонів вирішальний вплив мали наступні чинники: розвиток туризму, мандрівки, мобільність сучасної людини, невизначеність, «плинність» простору та територіальних ідентичностей (цивілізаційних, регіональних, локальних)⁹.

У ситуації реактуалізації просторової свідомості та дискурсу просторовості сучасного історика, звісна річ, не обходять проблеми ментальної географії та ментального картографування.

Ментальна географія в колі понять

Термін «ментальна географія» утворює одну семантичну лінійку з поняттями «гуманітарна географія», «культурна географія», «когнітивна географія», «антропогеографія», «метагеографія». Примітно, що в Україні ще у 1980-х рр. поняття «гуманістична/гуманітарна» географія, «метагеографія», «метагеографічна культура», «метагеографічна методологія» використовував географ Д.Ніколаєнко, читаючи у Сімферопольському держуніверситеті та Мелітопольському педінституті спецкурси «Проблеми метагеографії» (1985 р.) та «Вступ до метагеографії»

⁹ *Замятин Д.* Геоспаціалізм: Онтологіческая динамика пространственных образов [Електронний ресурс]: http://sociologica.hse.ru/data/2012/01/25/1264320960/10_3_02.pdf; *Замятин Д.* Геоспаціалізм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.489–537.

(1987 р.)¹⁰. «Гуманітарна географія» або «географія людини» як напрям виникла у США і від початку спиралася на математику, філософію та психологію, протиставляючись радянській «заекономізованій» політичній географії. Уважається, що гуманітарна географія вивчає засоби представлення та інтерпретації земних просторів у людській діяльності. У дискурсі В.Щукіна «гуманітарна географія» використовується в ряду подібних понять – «геокультурологія», «антропологія», «людська географія», і, як уся лінійка, вивчає «просторову культуру різних часів і народів». Предметом геокультурології (гуманітарної географії) В.Щукін вважає взаємовідносини людини з географічним довкіллям (топографічною структурою місцевості, ландшафтом, кліматом, природними багатствами тощо). Геокультурологія (гуманітарна географія), на його переконання, має амбівалентний характер. З одного боку, ідеться про вплив цивілізації на природне середовище, його опанування/освоєння людиною, з іншого – про вплив природних особливостей територій «на ментальність, матеріальну і духовну творчість людей, які там мешкають, на їхні культурні, і в першу чергу просторові уявлення»¹¹.

Має сенс спостереження В.Щукіна про те, що «традиційне російське сприйняття світу здебільшого просторове». Російська лексема «*пространство*», як помітив В.Топоров, несе у собі ідею «прогресивно зростаючого розгортання, розповсюдження вперед і вшир»¹². В українській мовній традиції слово «*простір*» означає територію та вільний стан. Значення лексеми «простір», «просторінь» – це і «необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею», і «вільний великий обшир, просторінь», і «площа чого-небудь на земній поверхні; територія», і «відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля»¹³. Для людини найважливіший не сам простір, як зазначає В.Щукін, а простори, тобто освоєні й осмислені місця (локуси)¹⁴.

Поряд із поняттям «гуманітарна географія» у західному та пострадянському дискурсах присутнє поняття «метагеографія». Д.Ніколаєнко визначав метагеографію як «наукознавство географічної науки»¹⁵. Д.Зам'ятін характеризує метагеографію як «міждисциплінарну галузь знання, що перебуває на межі науки, філософії та мистецтва (у широкому розумінні), вивчає різні можливості, умови, засоби і дискурси географічного мислення та уяви». Дослідник наводить цілу низку синонімів поняття «метагеографія»: «філософія ландшафту (пейзажу), геофілософія, філософія простору (місця), екзистенційна географія, геософія, в окремих випадках – географія уяви, імажинальна (образна) географія, геопоетика, поетика простору». Генезу терміна «метагеографія» Д.Зам'ятін пояснює

¹⁰ Николаенко Д.В. Гуманистическая география Запада: Критический анализ: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Ленинград, 1983; *Его же*. Новые концепции западной гуманитарной географии // Теоретические проблемы географии: Сб. тр. – Ленинград, 1983.

¹¹ Щукін В. Миф дворянского гнезда: Геокультурологическое исследование по русской классической литературе. – Краков, 1997. – С.12–13.

¹² Цит. за: Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.21–22.

¹³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004. – С.989.

¹⁴ Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.22.

¹⁵ Николаенко Д.В. Метагеографические проблемы исследования географического познания на Западе // Социальная и экономическая география: Сб. тр. – Казань, 1985; *Его же*. Принципы и проблемы исследования философско-методологических оснований эволюции западной географической науки. – Санкт-Петербург, 2000 [Електронний ресурс]: http://krotov.info/lib_sec/14_n/nik/olaenko.htm

аналогією з Аристотелевою парою фізика/метафізика. З огляду на це, предмет метагеографії, як сфери знання, становить «вивчення загальних (генералізованих) географічних законів» (Д.Замятін). Для метагеографії характерне «змішання різних текстових традицій: художніх, філософських, наукових», а релевантним жанром для неї є есе, що дозволяє не тільки ставити, але інтерпретувати метагеографічні проблеми. Метагеографія передбачає існування ментальних схем, мап та образів «паралельних» просторів, котрі супроводжують домінуючі в конкретні епохи образи реальності. Водночас Д.Замятін не ототожнює метагеографію з гуманітарною чи культурною географією, а говорить про взаємодію метагеографії з геопоетикою, географією мистецтва, геофілософією, сакральною географією, архітектурою, міфогеографією, геокультурологією¹⁶.

Ментальна (когнітивна) географія як сфера гуманітарного знання вивчає просторові уявлення, ідеї, концепції, географічні образи й механізми їх утворення в людській свідомості, а також вплив цих уявлень на когнітивну поведінку та дії людей. Ментальна географія – відносно нова галузь міждисциплінарного дослідження, що акумулює здобутки, технології та практики картографії, соціальної географії, культурології, геоінформатики, психолінгвістики, політології. Ментальна географія поліструктурна і містить: масові просторові уявлення, стереотипи, образи і поняття, а також процедури та механізми сприйняття й обробки інформації, функціонування спеціалістських уявлень у культурі, мові та мовленнєвих конструкціях. До речі, В.Шукін і Д.Замятін цілком слушно вважають, що поняття гуманітарної/культурної географії ширше за концепт «ментальна географія». Якщо культурна/гуманітарна або антропогеографія віддзеркалюють процеси взаємодії природи і суспільства, людини з навколишнім середовищем, то ментальна географія фіксує ці процеси у просторовій свідомості, територіальних образах, уявлених картах. Адже ментальна географія має рефлексивну природу і виступає складовою частиною гуманітарної географії (геокультурології) та змістовно кореспондується з поняттям «метагеографія».

Інтерація людини з довкіллям має онтологічний та гносеологічний виміри. Онтологічний аспект взаємодії людини і простору відображає культурна географія, або «географія людини», а ментальна географія (метагеографія) акцентує, як саме процеси взаємодії відбиваються в людській свідомості та уявленні індивідуума.

З огляду на великий масив гуманітарно-спеціалістських спостережень можна констатувати, що людина, група, нація мають свою фізичну й уявну (ментальну) географію. Людський розум конструює простір, людина отримує уявлення про реальний простір завдяки органам чуття та мисленню. Уявлений образ простору – це конструкція, замішана на фактах і фантазіях, наочний результат ментальних конвенцій. Спрадавна в уявленні людини існували ментальні мапи світу, материка, своєї та чужих країн. Ментальні образи простору були міфічні (Ельдорадо, Атлантида) та абстрактні (Туманний Альбїон, Мальовнича Україна, Країна Вранішнього Сонця). Згодом географи, історики,

¹⁶ Замятин Д. Геоспациализм и сопостранственность: методологические основания формирования территориальных идентичностей // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.511–514.

політики почали створення уявних (мислених) мап геополітичного простору: Південь/Північ, Схід/Захід, Орієнталізм, Балкани.

Легітимація ментальної географії в дискурсивних практиках істориків, культурологів, політологів потребує формування операційної бази – понять, концепцій, методів та узгоджень щодо їх змісту. Ментальна географія оперує набором просторових концептів: «просторовий образ», «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». Проблема полягає в деконструкції просторових понять та досягненні домовленостей стосовно їх смислів.

Просторовий образ – це архетипи територіальних спільнот (Д.Замятін); географічний образ – «ментальне утворення», «феномен культури», «відрефлектований у культурі просторовий образ» (Д.Замятін). Класичне модерністське визначення географічного образу (регіону) на соціологічному рівні – це узагальнене уявлення про території конкретної соціальної групи (певної статі, віку, професії), а цілеспрямовано утворюваний вид соціологічного образу називається «іміджем». На культурному рівні образ регіону постає як сукупність символів та архетипів, пов'язаних із певною територією, накопичених у певній культурі та репрезентованих через твори літератури, музики, живопису, кінофільми, документальні джерела, а також міські ландшафти, архітектуру, пам'ятники тощо. Образ регіону на культурному рівні – саме є географічний образ (Н.Замятіна¹⁷, Д.Замятін).

«Географічний простір» – ментальний продукт певної цивілізації (Д.Замятін); «ментальний простір» – простір, який існує в уяві (Б.Шенк). «Співпросторовість («сопространственность») означає «множинність образів простору», стимулює інтерес до «перехідних, динамічних, прикордонних просторів», виникає в добу пізнього Модерну внаслідок існування різних територіальних ідентичностей у груп чи індивідуумів (Д.Замятін). «Локальний (регіональний) просторовий міф» – усталений тип просторових уявлень, «система усталених наративів на даній території» (Д.Замятін). «Територіальна ідентичність» – «бриколаж» географічних образів, локальних міфів і культурних ландшафтів (К.Леві-Стросс). «Цивілізаційна ідентичність» – завжди містить у собі приховані та прикриті форми географічних образів (Д.Замятін).

«Культурний ландшафт» – «інваріант географічного образу» (Д.Замятін), а також «території чи простір, які сприймаються крізь призму культури, соціокультурних цінностей, знаків і смислів». Культурний ландшафт – простір, що сприятиме активному народженню й формуванню географічних образів, а відтак емоційному, раціональному і концептуальному співпереживанню простору (В.Щукін)¹⁸. Поняття «географічний образ» та «культурний ландшафт» – інструменти дослідження сучасного історика. «Локус» – містить бінарну опозицію визначеність/невизначеність (відсутність кордонів, «малоосвоєний») (Д.Замятін). Локус – «гуманітарно важливе місце», «це опанований людиною простір» (В.Щукін).

¹⁷ Замятіна Н.Ю., Белаиш Е.Ю. Особенности географических репрезентаций социокультурных регионов России в характеристиках субъектов РФ // Социс. – 2006. – №11. – С.63–64.

¹⁸ Щукін В. Миф дворянского гнезда... – С.19, 23.

Поza всякими сумнівами, ментальна географія становить інтерес для історика з погляду ментального моделювання простору, конструювання мислених мап територій та цивілізаційно-географічних образів. З огляду на те, яке місце посідає Європа у сучасних геополітичних реаліях, у фокусі уваги істориків здебільшого перебувають проблеми ментального конструювання, перепланування та геополітичних репрезентацій європейського простору.

Ментальні мапи Європи

З античних часів у свідомості європейців структура світу існувала у вигляді поділу Південь/Північ. В європейській просторовій свідомості Південь (особливо Середземномор'я) сприймався як оплот культури і цивілізації, Північ асоціювалась із варварством. Критерієм поділу слугував культурно-цивілізаційний рівень територій, регіонів, цивілізацій. Поділ світу навпіл відновився в добу Ренесансу й проіснував аж до початку ХІХ ст. – доби романтизму. Цивілізований Південь протиставлявся варварській Півночі у художньому, логіко-раціональному та емоційно-психологічному вимірах. Традиційна опозиція Південь/Північ була порушена в добу Модерну. Одновекторність поділу світу зруйнувалась за часів пізнього Просвітництва, коли у просторовій свідомості європейців з'явилося поняття «Східна Європа». Одні дослідники вважають, що поділ континенту на Схід/Захід став підготовкою експансії Заходу на Схід (розподіли Речі Посполитої, похід Наполеона в Росію). Утім, Східна Європа сприймалася як перехідна територія між культурним Заходом і диким Сходом, як шлях Східної Європи до цивілізації, потрактований із позицій зверхності Заходу (Л.Вольф¹⁹). На думку інших авторів, поняття «Східна Європа» у свідомості європейців було синонімом Росії (Г.Лемберг). Переміщення Росії у просторовій свідомості з Півночі на Схід сталося внаслідок низки політичних подій (Віденський конгрес, Кримська війна). Відбулося перепланування ментальної мапи Європи. Поняття «Північ» або «Північна Європа» звузилося до «германського мовного ареалу». Якщо «Східна Європа» асоціювалась з Росією, то «Північна Європа» стала синонімом Скандинавії. Певну роль у новому визначенні Східної Європи відіграла така наукова дисципліна, як славістика. На початку ХІХ ст. з огляду на турецьку загрозу у свідомості європейців сформувалось уявлення про Схід як «дикий», «напівцивілізований», а отже «небезпечний». Якщо раніше дикість і варварство пов'язувалися з Північчю, то в добу романтизму вони стали асоціюватися зі Сходом/Східним. Причому поняття Схід («Osten») та Близький Схід («Orient») розумілися як тотожні (у Й.Гете).

З іншого боку, Росія сприймала Європу як Захід, Схід («Восток») асоціювалась з Близьким та Середнім Сходом («Orient»). У свідомості російських західників Європа ототожнювалась з індустріально розвинутими країнами. Просторове сприйняття російського світу «зсередини» охоплювало православно-візантійський ареал. У свідомості зрілого Модерну Росія на ментальній мапі євразійців

¹⁹ Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. – Stanford, 1994; *Вольф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. – Москва, 2003.

не була ані Європою, ані Азією, ані Сходом, а з урахуванням етнографії, історії та економіки являла собою окрему геополітичну одиницю (Б.Шенк). До речі, ще В.Татищев запропонував провести межу між Європою й Азією по Уралі (гірському хребту та однойменній річці). Просторовий концепт «Східна Європа» залишався доволі рухомим, постійно змінюючи свою локалізацію на ментальній мапі. Суттєві зміни почалися після Першої світової війни, котра їх і спровокувала. Ментальна мапа Європи почала кардинально корегуватися, перепроєктовуватися внаслідок війн, революцій, розпаду імперій, утворення нових геополітичних одиниць. Після Другої світової війни кордони Східної Європи пролягли по лінії «залізної завіси». У цілому просторовий концепт «Східна Європа» варто сприймати, за словами Б.Шенка, як реакцію на зміцнення образу Заходу²⁰. Загалом на початку ХХ ст. спостерігалася тенденція щодо орієнталізації та азіатизації Східної Європи.

Поняття «*Північна Європа*» має свою генеалогію й «успішну кар'єру». До 1810 р. сюди відносили країни на північ від Чорного моря та Дунаю і на схід від Ельби й Вісли, це були т.зв. «Північні країни». Показово, що франко-російська війна 1812 р. сприймалась у категоріях традиційної просторової свідомості сучасників як конфлікт Півночі й Півдня. Саме в добу романтизму відбувається переоцінка та перепланування просторового концепту «Північ». На зміну нордизму («*Nordismus*») – ідейній течії ХVІІ ст., що проголошувала домінування в регіоні та в Європі загалом Швеції, у ХІХ ст. приходять скандинавізм – як політико-літературні течії в Німеччині. Німецький романтизм перетворив давньо-скандинавські саги на давньогерманський епос, а відтак Північ – на культурну прабатьківщину германців. Стереотипи моральної зверхності Півночі від часів, коли Швеція була наддержавою, зберігаються як «підмурок регіональної співпраці та ментальної відрубності скандинавських країн від Європи (Європейського Союзу)» (Б.Шенк).

У ХХ ст. на ментальній мапі Європи з'являються такі просторові уявлені конструкції, як «Центральна (Середня) Європа» та «Центрально-Східна Європа», а також «орієнталізм». Концепт «*Центральна/Середня Європа*» має різні політичні, історичні, географічні смисли та численні конотації. Поняття «Центральна Європа» виникає в текстах ХVІІІ–ХІХ ст., проте його концептуалізація відбувається у ХХ ст. У просторовій свідомості ХХ ст. концепт «Центральна Європа» постає не як реальність, а радше ментальний продукт, результат зміни геополітичної ситуації та гри політичних амбіцій.

У німецькомовному дискурсі зміст поняття «Центральна Європа» варіювався, доповнювався, змінювався від розуміння її як «проміжної Європи» (за часів Першої світової війни) до ідеї союзу центральноєвропейських держав з економічних та військових міркувань. У такому цивілізаційно-географічному контексті просторовий концепт «Центральна Європа» охоплював Німеччину, Австрію, Угорщину, Богемію, Моравію, Болгарію, Сербію, Грецію, Швейцарію, Данію, Голландію, Бельгію (та, вірогідно, Італію). Мовою ділового спілкування мусила стати німецька (Б.Шенк). Актуальність концепту «Центральна Європа» Б.Шенк

²⁰ Шенк Б.Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе [Електронний ресурс]: <http://lukdomen.narod.ru/mental-map.pdf>

пов'язує з радикальними політичними змінами західної спільноти (послаблення компартій, крах марксизму), антиамериканізмом, європейською інтеграцією, дискусіями навколо громадянських прав та громадянського суспільства.

У слов'янському гуманітарно-спеціалістському дискурсі концепт «Центральна Європа» мав зовсім інші конотації. У 1980-х рр. у Польщі, Чехословаччині, Угорщині відбулися дискусії щодо нього, і як наслідок, із ментальної мапи Центральної Європи зникає Німеччина. Цей регіон інтегрував не державні території, а проміжні зони, що їх споріднювала ідея боротьби за національну незалежність. Картографування себе на мапі Центральної Європи надавало цим слов'янським країнам, як уважає О.Міллер, право претендувати на вступ до ЄС та НАТО. У пострадянському дискурсі концепт «Центральна Європа» трансформувався в поняття «Центрально-Східна Європа». Як констатує російський дослідник, даний концепт використовувався, зокрема, Україною і Білорусією для побудови своїх національних історій²¹.

У дискурсі українських істориків пострадянського періоду концепт «Центрально-Східна Європа» функціонує як ментальний продукт, витвір нових ідеологій, спрямованих на обґрунтування власного історичного минулого та новітніх геополітичних стратегій України. За редакцією Л.Зашкільняка видано підручник для студентів-гуманітаріїв «Історія Центрально-Східної Європи» (Львів, 2001 р.). Сконструйована в такий спосіб українськими дослідниками ментальна мапа Центрально-Східної Європи окреслює ареал між Балтійським, Чорним та Середземним морями. Автори визнають, що в різні історичні епохи Центрально-Східна Європа мала «дещо відмінні кордони, але назагал вони окреслювалися річками Лабою й Одрою на заході, Дніпром і Доном на сході, Балтійським морем на півночі й Середземним на півдні». Контури ментальної мапи Центрально-Східної Європи включають колишні радянські республіки, країни демократичного поясу, а також Грецію і Туреччину. Україна, таким чином, опиняється в образно-географічному центрі усієї конструкції. Мапа Центрально-Східної Європи включає: Естонію, Латвію, Литву, Білорусію, Україну, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Румунію, Молдавію, Болгарію, Югославію (Сербію і Чорногорію), Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію і Герцеговину, Албанію, Грецію, Туреччину.

Як бачимо, просторово-цивілізаційний конструкт «Центрально-Східна Європа» інтегрує, акумулює і нівелює смисли таких усталених понять, як «Східна Європа», «Північна Європа» та Балкани. Водночас Росія опинилася поза межами уявної території й залишилася далеко на сході Європи. Критерієм конструювання ментальної мапи Центрально-Східної Європи було «поширення провідних цивілізаційних ідей, які формували суспільну свідомість населення, а також головні міжнародні події, що відбивалися на долі держав і націй»²². Отже, конструювання просторових концептів, просторово-цивілізаційних образів цілком вписується в нинішню рефлексивну стадію гуманітарно-спеціалістських знань,

²¹ Міллер А.И. Ментальные карты историка и связанные с ними опасности // Исторические записки. – Вып.№5. – Москва, 2002.

²² Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2001. С.4–5. В Інституті історії України НАНУ 2000 р. започатковано також щорічник «Україна в Центрально-Східній Європі» (вип.1–11).

для якої характерні не лише цілеспрямоване, свідоме продукування просторових концепцій, уявлених мап, а також рефлексія з приводу їх походження, розвитку та процедур ментального картографування.

Ментальним продуктом ХХ ст. вважаються концепції балканізму та орієнталізму. Поняття «Балкани» виникає в 1920-х рр. Балканізм – це ідейна течія, яка інтегрує західні та місцеві регіонально-територіальні ідеї. Дискурс балканізму вибудовувався з перспективи опозиції цивілізація/варварство і вмотивовувався, з одного боку, перевагою західної цивілізації, з іншого, – відсталістю балканських народів, внутрішнім розбратом, традиціями й консервацією норм родової культури (М.Тодорова²³, Б.Шенк). Поряд із балканізмом витвором ХХ ст. вважається орієнталізм – ідейна течія, що деконструювала Схід із позицій євроцентризму. Орієнталізм Е.Саїда реактуалізував інтерес до ментальної мапи Європи.

Загалом просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа», «Балкани» – це не реальні території, а ментальні конвенції. Дані концепти сприймаються саме з позицій орієнталізму, або напіворієнталізму (О.Міллер), тобто з погляду зверхності Європи як дикі, відсталі, напівварварські географічні моделі. Просторово-географічні образи та ментальні мапи утворюються на глобальному, регіональному та локальному рівнях і відображають культурні, ментальні, мовні, економічні особливості регіонів та територій, які картографуються. Ментальну мапу України можна деконструвати у глобально-цивілізаційному та регіонально-локальному вимірах.

Ментальна географія України доби пізнього Модерну

Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворювалася українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі ХІХ–ХХ ст.). Виникнення такої ментальної конвенції, як мапа України, було не випадковим, а готувалося низкою геополітичних, культурних та історичних чинників. У цей період прийшло усвідомлення, що поділ України на східну і західну частини, які входили до складу різних імперій, є історичним, тимчасовим казусом. У контексті національного відродження, формування свідомості активного українства з кінця ХVІІІ і протягом ХІХ ст. крок за кроком приходило розуміння етнографічної, культурної, мовної та, урешті, територіальної цілісності двох розколотих державним кордоном частин України. Саме в добу Модерну, як відомо, в європейській просторовій свідомості дихотомію цивілізований Південь/дика Північ заступила опозиція культурний Захід/відсталий Схід. У дискурсі М.Грушевського, як уважає В.Ващенко, Україна «плаває» між Сходом і Заходом. У цивілізаційному контексті східні частини українських територій належали до київсько-візантійської цивілізації, західні ж перебували у сфері впливу латинсько-католицької та польсько-німецької культур.

Ментальні мапи України створювалися й широко використовувалися українськими географами, істориками, статистиками, політиками в період піднесення національної свідомості та активізації українських рухів. Ментальними

²³ *Todorova M. The Balkans: Discovery to Invention // Slavic Review. – 1994. – №53.*

мапами та просторово-цивілізаційними категоріями як інструментом обґрунтування й розвою самобутньої концепції української історії, емансипованої від російського, польського, австрійського історичних процесів, активно послуговувався М.Грушевський у дискусіях з офіційною російською історіографією. Ментальні мапи визначного історика були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті».

У процесі створення концепції української минувшини М.Грушевський оперував просторовими концептами, які вже вкоренилися у структурах наукової свідомості зрілого Модерну у вигляді цивілізаційної дихотомії Захід/Схід. Ключовими просторовими категоріями слугувало поняття «Східна Європа» та його культурні похідні. Поняття «Європа» історик уживав у сенсі «Західна Європа», останньої немає в його просторовому лексиконі. На ментальній мапі М.Грушевського лінія розподілу проходила по східнослов'янських територіях, він виокремлював землі українсько-руські, білоруські та великоросійські. За такою схемою Велике князівство Литовське й Польща опинялися в Європі, тобто в ареалі західноєвропейської культури. Західним «окраєм» Східної Європи виступала «Галицька Русь», котра перебувала під впливами західноєвропейської культури.

Звісно, ментальні мапи в руках історика слугували інструментом конструювання нової історичної ідеології, оригінальної схеми українського минулого. Для ментального картографування М.Грушевський використовував просторові концепти різного ступеня генералізації (абстрагування). Як секвенцією класичної дихотомії Схід/Захід в європейському контексті він оперував культурними парами *Східна/Західна Україна, Велика Україна/Мала Україна, Україна російська/Україна галицька, велика Україна російська/мала Україна галицька*. «Велика російська Україна», у розумінні М.Грушевського, включала території по обох берегах Дніпра, а «галицька Україна» означала не лише Галичину, але й інші західноукраїнські землі – Буковину та Закарпаття. У лексиконі історика було й поняття «соборна Україна», що мало не лише політичні, а також просторово-територіальні імплікації²⁴. Решта використаних М.Грушевським просторових концептів уточнювали, конкретизували просторові одиниці, колонізаційні рухи та кордони земель-місцевостей: «Південний Захід», «Полудневий Схід», «східно-полудневі землі» (що потребували захисту від татарської загрози), «галицька колонізація», яка розповсюджувалася на «південні простори» та «на Подніпров'ї, у Київщині і на Задніпров'ї – у Полтавщині», «колонізація Брацлавської й Київської України у другій половині XVI в.»²⁵. Отже, у просторовому дискурсі М.Грушевського класична дихотомія Схід/Захід заміщувалася складнішою конфігурацією Схід-Південь/Захід.

Схід/Захід українських територій М.Грушевський репрезентував за допомогою культурно-психологічних означень, змінивши традиційну опозицію дикість/

²⁴ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – Л., 2002. – С.398.

²⁵ *Грушевський М.* «Малі діла» // Там само. – С.287; *Його ж.* Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с.159, 12° // Там само. – Т.6: Історичні студії та розвідки (1895–1900). – Л., 2002. – С.561.

культура на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід. Саме на Сході виникають осередки рухливого, гарячого життя, на противагу пасивності та інерції Галичини:

«Історична доля Галичини віками впливала на пониження в ту-тешній українській людності елементів ініціативи, смілості, активності і заступала їх прикметами пасивної витривалості, пасивного завзяття, упертості. Впродовж довгих віків Галичина була резервуаром, збірником, де шукали захисту українська людність полудневих і полуднево-східних просторів під натиском степової людності. [...] Натомість “дозвільне життя полудневих погранич” було більш ризикованим, тривожним, все енергичніше, сміливіше, багатше ініціативою тягнуло з Галичини на полудне і на схід, між те дозвільніше, рухливіше, гарячіше життя. На місці лишалося пасивніше, важче, органічно не здатне до ризику, до боротьби. І коли життя на пограниччях ставало тяжчим, – знов-таки першими сунули відти у галицький запічок елементи найменш витривалі. Так, екстенсивність не тільки ослаблювала Галичину – вона робила серед галицької людності певного роду добір на її не користь, бо громадили тут поклади пасивності й інерції».

Протилежність Галичини – Східна Україна,

«де небезпечність життя виховувала в людях сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність цінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні рахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище за спокій, вигоду і саме життя».

Цілком очевидно, дихотомію українській Схід/Захід М.Грушевський переводив у морально-психологічну площину: активність, рухливість, життєдайність, відданість меті, ідеї, притаманні Сходу, протистоять інерції, консерватизму, «матеріальності» (дрібноміщанським інтересам) українського Заходу. Щоправда, Галичина, за словами М.Грушевського, виробила

«сей славний тип “упертого русина” з еластичністю гуми (резини), яку можна всякими способами мняти, давити, гризти – але не перекусити. Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітнього поневолення [...] донесла до наших часів свою етнографічну фізіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції»²⁶.

Показово, що при ментальному картографуванні М.Грушевського-історика цікавлять межові території між Сходом і Заходом, де велися «пограничні війни», де скупчувалося найбільш активне, енергійне населення, відважне й сміливе, з кращих сил народу. Історик був цілком свідомий щодо тієї популярності, якої набували у цей час національно-територіальні дослідження, вивчення окремих земель і територій (за його термінологією – «національно-територіальна проблема»)²⁷.

²⁶ Грушевський М. «Малі діла». – С.287–288.

²⁷ Грушевський М. Сіяння вітру // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – С.247.

Якщо ментальна мапа М.Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного масштабу Схід/Захід, активне життя/пасивне існування, то уявлена мапа України його учня – географа С.Рудницького – більше відповідала культурно-ментальному, регіональному рівню. У дискурсі С.Рудницького поняття Східна, Західна, Середня Європа вживалися у суто географічному сенсі, щоправда він легко оперував поняттями, котрі мали геополітичні смисли й конотації, зокрема «австрійська частина України», «Україна російська». Причому всі політичні поділи українських територій дослідник уважав штучними, такими, що не відповідають «ані природним умовам країни, ані антропогеографічним відносинам». Його наукове кредо – «дотримуватися виключно природно-географічного поділу». Ментальна мапа України, подана С.Рудницьким у призначеному для російськомовного читача енциклопедичному виданні «Український народ в його минулому й сучасному» (Петроград, 1914 р.), була розумовим продуктом доби пізнього Модерну, коли у свідомості українських інтелектуалів остаточно визріла ідея цілісності розділеної між Австро-Угорщиною та Росією України, єдність ментальної мапи котрої мали забезпечити природні, географічні та культурно-історичні аргументи. На уявленій мапі українських інтелектуалів доби Модерну Україна простяглася від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян до Чорного моря. Важливими в ментальних картографічних моделях С.Рудницького були також національні й політичні аргументи.

На ментальній мапі початку ХХ ст. Україна розташовувалася в Європі, на межі з Азією, точніше «у південній смузі Східної Європи, на рубежі Азії». Проміжне становище між Європою й Азією означало як вади, так і переваги. Через особливості рельєфу Східної Європи Україна взагалі не мала природних кордонів, котрі могли б захищати її від вторгнень сусідів. Проте саме ця обставина уможлилювала, за словами С.Рудницького, «рух української колонізації на сусідні території».

Водночас фізичне становище України означало великі переваги: вихід до Чорного моря забезпечував зв'язок із віддаленими країнами (особливо в давній період відносин Русі з Царгородом); Україна розташовувалася на найкоротшому шляху з Європи до Індії, а також на зручному річковому маршруті з Балтики до Чорномор'я. За всіма природно-географічними показниками (рельєф, річки, рослинний і тваринний світи, антропологічні типи) Україна, на думку дослідника, – це європейська країна. Ментальна мапа постає як мислений продукт, конструкт українських інтелектуалів пізнього Модерну, котрі стояли на засадах національно-державницької ідеології.

Упадає у вічі, що критерієм ментального картографування України слугували такі чинники, як «українська колонізація» та «рідна мова». Отже, територію України визначали «кордони української колонізації» – це засадничий постулат картографічної моделі С.Рудницького:

«Межа переважної української колонізації бере початок із дельти Дунаю, поряд із російсько-румунським кордоном, проходить уздовж чорноморського узбережжя дугою на Тирасполь, затим уздовж Дністра [...] перетинає кордон Росії й Австрії та неподалік

від Чернівців (Czernowitz) доходить до Пруту. Потім повертає на південь до Кимполонга (Kimpolung), звідси йде на північний захід, з австрійської Буковини переходить на територію Угорщини, приблизно через Сигіт (Sziget), Мункач (Мукачів, Munkacs), Унґвар (Ужгород, Ungvar), Уйгел (Вугель, Tiszanjhely), Пряшев (Пряшів, Eregjes) – за коліно р. Попрада, де переходить з Угорщини в Галичину. Звідси межа українського розселення йде на схід і північний схід поблизу Грибова (Грибів), Ясла, Санока (Сянік), Динова (Динів), Перемишля та Ярослава. Від цього останнього пункту межева лінія, круто вигнувшись на північ, входить знову в межі Росії та, граничаючи з поляками, проходить біля Білограю, Замостя (Замосте), Любліна, Седльця, Більська. Звідси кордон української колонізації межує вже з білорусами та йде на схід і південний схід поблизу Пружан через Вігонівське озеро й далі річками Цною та Прип'яттю до Дніпра, з тим біля Новозибкова й Мглина доходить до найбільш північної точки України. Починаючи звідси сусідами українців стають великороси. Межа пролягає нерівною лінією на південний схід і схід біля Севська, Путивля, Білгорода, Корочі, Старого Осколу, Острогоська й Новохоперська. Звідси лінія української колонізації прямує вздовж Хопра, [...] з тим напівкруглим вигином, оминаючи Ставрополь, захоплює поріччя Середньої Куми, а звідси повертає на захід у сусідстві П'ятигорська та, прямуючи на Лабинськ і Майкоп, доходить знову до узбережжя Чорного моря»²⁸.

Ментальна мапа С.Рудницького окреслювала кордони українських територій, які розділені між двома імперіями й межують із низкою країн і народів, що входили до складу цих імперій. Поділ величезних українських теренів на розмаїті політичні області С.Рудницький уважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам». Він пропонує внутрішній регіональний поділ українських територій суто за природно-географічним принципом. Такий природно-географічний поділ українських земель практично збігався з кордонами культурно-ментальних регіонів України: *Карпати і Підкарпаття*, *Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя*, *Полісся*, *Волинь*, *Поділля* (Галицьке Поділля, Руське Поділля), *Правобережна височина* (де знаходилася «мать городов руських», столиця України Київ, Радомишль, Сквиря, Тараща, Звенигородка, Біла Церква, Умань, Канів, Черкаси, Чигирин – «колишня столиця Хмельницького», на південних рубежах/околицях – Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Бобринець, Єлисаветград, Катеринослав). С.Рудницький виокремлював такі природно-географічні регіони, як *Лівобережна низина* (Чернігів – столиця Сіверщини, Ніжин, Прилуки, Переяслав, Пирятин, Лубни, Миргород, Кобеляки, Новомосковськ, Павлоград, Полтава, Кременчук), *Лівобережна височина* (Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Кролевець, Борзна, Конотоп, Білопіль, Ромни, Путивль, Суджа, Миропілля, Суми, Охтирка, Лебедин, Зенків) і Богодухів, Харків, Вовчанськ, Старобільськ, Білгород, Короча, Старий Оскол, Острогоськ.

Відповідно до природно-географічного критерію ментального

²⁸ Рудницький С. Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – Петроград, 1914. – Т.2. – С.374–375.

картографування С.Рудницький виокремлював область *Донецького князя* (Ізюм, Слов'янськ, Бахмут, Юзівка, Луганськ, Кам'янка), *українську частину Бессарабії* (Хотин, Сороки, Оргіїв, Бельці, Кишинів – «столиця Бессарабії нагадує величезне село») та *довгу смугу Чорноморської низовини* (Ізмаїл, Кілія, Тирасполь, Бендери, Акерман, Одеса – «найбільша пристань і найважливіше торговельне та промислове місто Чорноморського узбережжя», Кривий Ріг, Олександрівськ, Береслів, Олешки, Херсон, Очаків, Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог та на березі Дону Новочеркаськ, Ростов, Нахичевань – «важлива пристань», історичний Азов).

«Північний Крим» (південна частина півострова, за С.Рудницьким, не входила «до складу української території») обіймає Сімферополь – «нинішня», а Бахчисарай – «стара татарська столиця Криму», Євпаторія – «торговельна пристань», Севастополь – «головна воєнна пристань на Чорному морі», поза межами українського розселення знаходяться курорти Балаклава, Ялта, Алушта, Феодосія («колишня Кафа»), Керч.

Підкавказзя, як природно-географічний регіон з українським населенням, С.Рудницький також розмістив на ментальній мапі України (Катеринодар – «столиця українських кубанських козаків», Новоросійськ та Майкоп, Сйськ, Темрюк тощо)²⁹.

Примітно, що найважливішим принципом ментального картографування в дискурсі українських інтелектуалів пізнього Модерну поряд з «українською колонізацією» був чинник «рідної мови». Так, О.Русов ментальну мапу України окреслював по межах тих територій, населення яких вважало українську мову рідною (за даними перепису 1897 р.):

«Україна посідає територію Європейської Росії, якщо сприймати цей географічний термін як частину території, заселену українським народом. [...] Саму північну межу розселення українського населення зустрічаємо між містами Білостоком і Бельськом у Гродненській губернії. На схід кордон території, що відділяє українців від білорусів і великоросіян, просувається дещо на південь, поміж міст Пінська, Могильова, Речиці, Новгород-Сіверського, Курська, Коротояка і Новохаперська. Далі на схід українське населення сильно рідшає і зустрічається лише в окремих розпорочених поселеннях, виниклих унаслідок пізнішої колонізації українців. З огляду на їх пізнішу колонізацію далі на схід у межах Азії, то можна помітити, що вона повсюди витримує ті кордони просування цього народу в північній півкулі між 45 і 55° північної широти, котрі й тисячу літ по тому були зайняті українським народом у Карпатах і Придніпров'ї. На північ і південь від цих кордонів українська колонізація зустрічається лише спорадично, не у вигляді поселень, а окремих родин, які опинилися випадково поміж населення іншого етнографічного типу»³⁰.

Отже, маємо всі підстави констатувати, що саме в добу зрілого Модерну відбувається становлення ментальної географії як складової національно-

²⁹ Там же. – С.375–380.

³⁰ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // Там же. – С.381.

державницької ідеології українських інтелектуалів. На зміну імперській просторовій свідомості, що відбилася на відповідній лексиці, приходять нові уявлення, терміни і поняття. Якщо серед українських інтелектуалів другої половини XIX ст. були поширені означення українських територій з імперськими імплікаціями («Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоросійський народ», «південноросійський народ»), то на рубежі століть до широкого вжитку входять концепти-означення «Україна», «український», «українські території». Так, термін «український», за О.Русовим, був більш узагальнюючим порівняно з «малоросійським»:

«Термін “малоросійський народ”, або “малоруський”, ми замінюємо словом “український” через його більшу узагальненість з огляду на те, що під “Малоросією” розумілися офіційно Чернігівська та Полтавська губернії [...] з невеликою частиною Харківської»³¹.

Якщо географ С.Рудницький і статистик О.Русов використовували здебільшого суто географічні поняття, то просторові концепти у М.Грушевського набувають культурно-ментального сенсу: Слобожанщина, Лівобережна Україна (Лівобічна Україна), Правобережна Україна (Правобічна Україна, Правобережжя), Південна Україна (Полуднева Україна), Волинь, Поділля, Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна); західноукраїнські території ідентифікувались як Галичина, Буковина, Угорська Русь.

Відомо, що просторовий образ території може утворюватися «ззовні» і «зсередини». Так, у вже згаданому виданні «Український народ в його минулому й сучасному» подавався створений «зсередини» просторовий образ Галичини:

«Українська етнографічна територія на Галичині, на півночі й сході, сходиться з українською етнографічною територією в Росії, а саме з Холмщиною, Волиню та Поділлям, на півдні – з українською етнографічною територією на Буковині та в Північній Угорщині, а на заході межує з польською етнографічною територією. Чисто українські поселення займають на Галичині весь чорноморський басейн, тобто системи річок Прута, Дністра и Дніпра (через Стир і Горинь), а з балтійського басейну – усю систему Бугу і правий берег Сяна, однак у верхній та середній течії Сяна чисто українські поселення перекидаються на лівий берег річки і безперервним вузьким клином тягнуться вздовж карпатського хребта далеко на захід через верхів'я Сяна, Віслока і Віслоки аж до витоків Дунайця».

Українська етнографічна територія, наголошував автор нарису «Галичина» В.Охримович, обіймає майже всю східну, південну й південно-східну частини Східної Галичини. Лінія етнографічного розмежування між українцями і поляками у Західній Галичині проходить паралельно головному карпатському хребту від Шляхтової до Риманова. У Західній Галичині «прикордонна етнографічна лінія чітка й різка», через те, що відокремлювала однорідний комплекс чисто українських громад від суцільного комплексу чисто польських спільнот. Проте

³¹ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России. – С.381.

на межі Східної і Західної Галичини «такої чіткої етнографічної прикордонної лінії між поляками та українцями немає», а є вузька прикордонна смуга з мішаним населенням³². Примітно, що терміни «Галичина», «Галицька країна» вживаються В.Охримовичем як синоніми. Ясна річ, просторовий образ Галичини (Галицької України) відтворювався галицькими інтелектуалами доби зрілого Модерну за етнографічно-мовним принципом – на «крові та ґрунті», як природна складова України.

Зовсім іншу мотивацію конструювання образу Галичини «ззовні» зустрічаємо в німецьких та австрійських географів, істориків, політичних діячів. Для австрійських інтелектуалів Галичина являла проблему збереження цілісності Габсбурзької монархії. Сучасний дослідник Б.Веллер піддає аналізу низку дискурсивних стратегій щодо вирішення «галицького питання». Ідеться про створення географічної концепції Галичини та механізми вписування її до просторових концепцій Східної й Центральної (Середньої) Європи. Якщо українські інтелектуали дотримувалися ідеї територизації (термін використовує Б.Веллер) окремих націй, то австрійські автори керувалися геополітичними цілями і принципом географічної єдності монархії. Спочатку анексія Галичини та Буковини не вписувалася у цю програму. У такій ситуації як доцільна використовувалася стратегія поділу монархії на «дунайські» і «задунайські» країни (Галичина, Буковина, Далмація). Австрійські географи по-різному оцінювали значення Галичини. Одні вбачали розмаїття в єдності та природному розширенні монархії, інші вважали, що Галичина не вписується у природні кордони (Карпати), перебуває по інший їх бік – а відтак і сам факт її приєднання неорганічний.

Проблема єдності Габсбурзької монархії мала і ширший, загальноєвропейський контекст, пов'язаний із ментальним поділом Європи на Східну та Західну. Із другої половини ХІХ ст. у просторовому дискурсі австрійських інтелектуалів Галичина сприймалася як частина Східної Європи. Так, локалізація Галичини відводила Габсбурзькій монархії роль посередниці між східною і західною частинами континенту. Водночас на ментальній мапі німецькомовних інтелектуалів Галичина неначе «плавала» між Східною і Центральною (Середньою) Європою. Справа в тому, що концепція Середньої Європи давала можливість австрійській державі подолати розкол власної території і прив'язати прикордонні території (Галичину) до центру (Б.Веллер). Поняття «Середня Європа» вперше введено К.Рітгером у «германоцентричному розумінні». До середини ХІХ ст. Середня Європа не пов'язувалася з Австрійською імперією й обмежувалася північними німецькими краями. У добу пізнього Модерну концепції Середньої Європи включали всю Дунайську імперію разом із Балканами, Сербією, Болгарією, Румунією. Згідно з цими концепціями, Галичина також опинялася у Середній/Центральній Європі (Й.Парч). У такий спосіб центральними державами на мапі Середньої Європи стають Німеччина й Австрія. Динамічного розвитку концепції Середньої Європи набули в роки Першої світової війни. У проект «Середньої Європи» включали не лише Галичину, але й Прибалтику, білоруські та українські землі. У даному контексті Б.Веллер наводить концепцію «Проміжної Європи» А.Пенка, східна лінія кордону якої пролягла від Фінляндії до Босфору,

³² Охримович В. Галиція // Там же. – С.407–409, 413.

а відтак Галичина й усі українці Російської імперії ставали частиною «середньо-європейської, візантійсько-римської цивілізації»³³.

Звісно, Б.Веллер має рацію, стверджуючи, що образ Галичини у Відні та Львові сприймався зовсім по-різному. У Відні вона вважалася складовою частиною Середньої Європи та єдиного державного організму Габсбурзької імперії. У Львові й Києві Галичина поставала невід'ємним елементом України.

Цілком очевидно, що на зламі ХІХ–ХХ ст., у добу пізнього Модерну відбувалося становлення ментальної географія як геополітичного дискурсу й інструменту територіальних і культурно-географічних перепланувань, державно-політичних змін та перетворень. У просторовій свідомості Модерну витворювалася певна ієрархія культурно-географічних образів цивілізаційного, регіонального та локального рівнів: Європа («Східна», «Західна», «Середня/Центральна»), Україна («Україна Галицька», «велика Україна російська»), Галичина, Слобожанщина, Волинь, Південна (Полуднева/Степова) Україна тощо.

Зрозуміло й те, що нині, на рубежі ХХ–ХХІ ст. ментальна географія переживає фазу теоретичної рефлексії (те, що Д.Замятін ідентифікує як геоспаціалізм), самоусвідомлення механізмів, мотивації та наслідків ментального картографування як засобу вирішення культурно-географічних проблем у ситуації «другої глобалізації» та нових цивілізаційних викликів.

³³ Веллер Б. Галичина як проблема географічної інтеграції: Місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії ХІХ – початку ХХ ст. // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.6. – К., 2011/2012. – С.269–287.

The opportunities of mental cartography within the bounds of profession of historian are researched. Mental maps are considered as the structure of the social knowledge. It is functioning in the interdisciplinary field of sociology, geography, culturology and psychology. This refers to the mental cartography of the ideas, identity and territories. Mental maps of Ukrainian intellectuals of the late Modernity are analyzed in the context of geopolitical representations of European space.

